

TÁJRÉGÉSZETI KUTATÁSOK KELET-MONGÓLIAI NOMÁD VÁROSOK KÖRNYEZETÉBEN

A Khi-Land projekt 2019. évi terepmunkájának eredményei

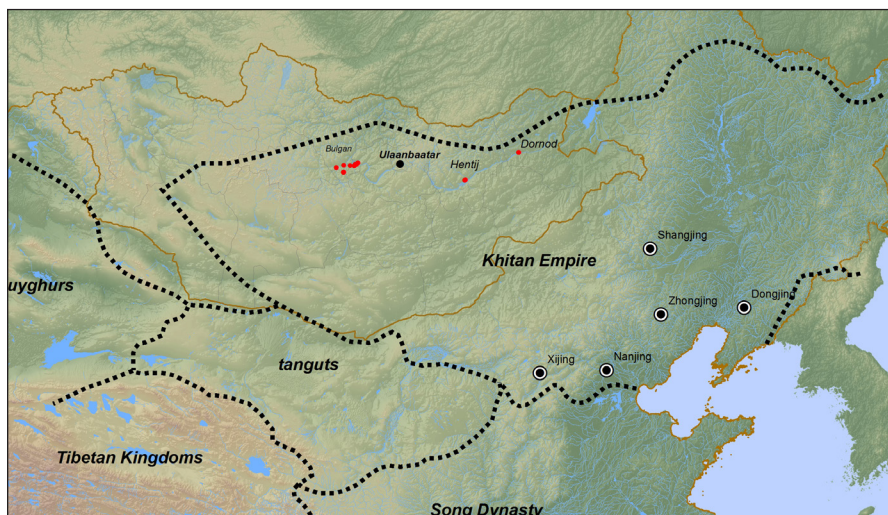
TOLNAI KATALIN – LKHAGVASUREN ERDENE BOLD – HARMATH ANDRÁS –
SIKLÓDI CSILLA – SZILÁGYI ZSOLT – LASZLOVSZKY JÓZSEF

A Khi-Land, Khitan Landscapes in Mongolia 2017–2023 projekt a mongóliai 10–12. századi kitan kori lelőhelyek tájrégészeti kutatásával foglalkozik. Ahogy arról a Magyar Régészet két korábbi számában már beszámoltunk, a Mongólia különböző területein végzett terepmunka célja az, hogy felmérjük a korszak legfontosabb erődtímeit, és ezáltal jobban megértsük a nomád életmód és a birodalom területén létrejött erődtített városok kapcsolatrendszerét. A jelen cikk a 2019. évi terepmunka legfontosabb eredményeit foglalja össze, és azt is bemutatja, hogy milyen más korszakok emlékeit sikerült még dokumentálni, illetve milyen új kutatási kérdések merültek fel az egyes lelőhelyek kapcsán. Így például annak a vizsgálatára, hogy a kitan erődtímeinek miként értelmezhetők mint tájalakító elemek a későbbi korokban is.

A Khi-Land projekt 2019. évi terepmunkájára a korábbi két évhez hasonlóan május elején került sor (CSIKY ET AL. 2017, KHI-LAND PROJEKT 2017, ERDENE BOLD ET AL. 2018). A terepmunka idejének megválasztásában szerepet játszott, hogy ez az egyik olyan időszak, amikor a nap nagyobb részében jó eséllyel lehet drónnal légi fényképezést végezni, bár ilyenkor is gyakran meg kell küzdeni a Mongóliában tavasszal jellemző, és általában a nap második felére felélénkülő széllel. A kitan kutatásoknak ma gyakran visszatérő kérdése, hogy milyen klímaváltozások játszhattak szerepet a birodalom létrejöttében vagy éppen felbomlásában (LI ET AL. 2019), ugyanúgy, ahogy a mai szélsőséges időjárási viszonyok is hatással vannak e történelmi korszak régészeti emlékeire és kutatásukra. A jelen cikk szerzőinek ugyanis, akik a terepmunka résztvevői voltak, a mongol tavasz rendkívül változékony és szeszélyes időjárásával is szembe kellett nézniük. Azonban ennek ellenére sikerült újabb lépéseket tenni a 10–12. században a mai Mongólia nagy területét is magában foglaló Kitan-, majd Liao Birodalom (947–1125) emlékeinek és tájhasználatának megismerésében. A mai klímaváltozás hatásai ugyanakkor még inkább felhívták a figyelmünket arra, milyen fontos kérdésként kell kezelni az erődtímeinkhez kapcsolódó vízrendszerek alakulását vagy a nagy nomád városok mellett létrejövő földművelés nyomainak problémáját.

KUTATÁSOK KELET-MONGÓLIÁBAN

A tavalyi évhez hasonlóan most is a tájrégészet módszertana kapta a legfontosabb szerepet a munkánkban, s emiatt az ideji terepmunkánkat is egy ilyen tárgyú előadással kezdtük. A régészet ezen ágát bemutató és népszerűsítő előadást Laszlovszky József tartotta az Ulánbátori Egyetem történelem és kultúra szakos hallgatóinak, és ebben már a projekt korábbi terepmunkáiról is beszámolt. Ezt követően a kutatócsoport tagjai Mongólia keleti területei felé vették az irányt, ez évi kutatási

1. kép: A Kitan Birodalom kiterjedése és a projekt keretében vizsgált lelőhelyek

célunk ugyanis a fővárostól 350, illetve 700 km-re fekvő két keleti *aimag* (megye), Khentii és Dornod meglátogatása volt (1. kép). Mindkét megyében ismerünk korábbi kutatásokból kitan kori vagy kitan koriként meghatározott lelőhelyeket, melyek részletes dokumentálását (terepbejárás, légi fotózás) terveztük. Mongóliának ez a része számos tekintetben eltér a korábban vizsgált régiótól, így a terület újabb szempontokat vetett fel a tájregészeti megközelítés számára. Az Ulánbátor környékén és a nyugati megyékben megszokott hegyes-völgyes mongol tájtól ugyanis szinte teljesen különbözik a keletre elterülő fennsík. A látóhatárig tartó sík pusztán kisebb a népsűrűség, alig-alig tűnik fel egy-egy *ail* (családi szállás) és a hozzá tartozó jurták (2. kép). Ugyanakkor a hatalmas legelők kiváló életteret nyújtanak még ma is a vadállatok számára, és ezek sokféleségét terepmunkánk során volt alkalmunk megfigyelni. A helyi lakosság megélhetését biztosító állattartás miatt tengernyi jószág legel a vidéken, hatalmas nyájakban vonulnak a kecskék, juhok, tehéncsordák, és a nem ritkán ezres létszámú ménesek is. A gyéren lakott, elhagyatott területen számos korábbi élőhelyet is meg lehet figyelni, ahol a sík táj, valamint a legeltető állattartás kiváló körülményeket teremt a tájregészeti kutatásokhoz (3. kép).

Khentii megye egyik fő érdekessége, hogy a mongol hagyományok szerint valahol itt, a Khentii-hegység keleti lábánál, az Onon és a Kerülen (Kherlen) folyók forrásvidékén született a későbbi világhódító, Dzsingisz kán, ahogy erről a Mongolok Titkos Történetében lehet olvasni. „...Höelün nagyasszony éppen várandós volt. Az Onon menti Deliün-boldaknál laktak ekkor, itt született meg Dzsingisz kán...” (MTT 2004. 59: 16–17.) Ez a hagyomány napjainkban is élénken él, jó példa erre, hogy Khentii megye központjának korábbi Öndörkhaan ('Nagy kán') elnevezését a közelmúltban nemes egyszerűséggel Dzsingiszre (Chinggis) változtatták.

A táj viszonylagos egyhangúságát megtörő föld-sáncok, töltések jórészt könnyen felismerhetők az űrfelvételek segítségével, ugyanakkor a mesterségesen kialakított tájjeleket nem mindig könnyű felfedezni a felszínen. Leginkább csak a hatalmas sáncok (4. kép) vagy az általuk körbezárt területek mikrodomborzati jelenségei mutatkoznak meg, és a felszíni leletkoncentrációkat is elsősorban ezek

2. kép: Nomád szállás egy kitan erődítmény sánca mellett

3. kép: Ménes a Kerülen folyónál

4. kép: Kherlen Bars 1. hatalmas sáncának felszínén megfigyelhető maradványai

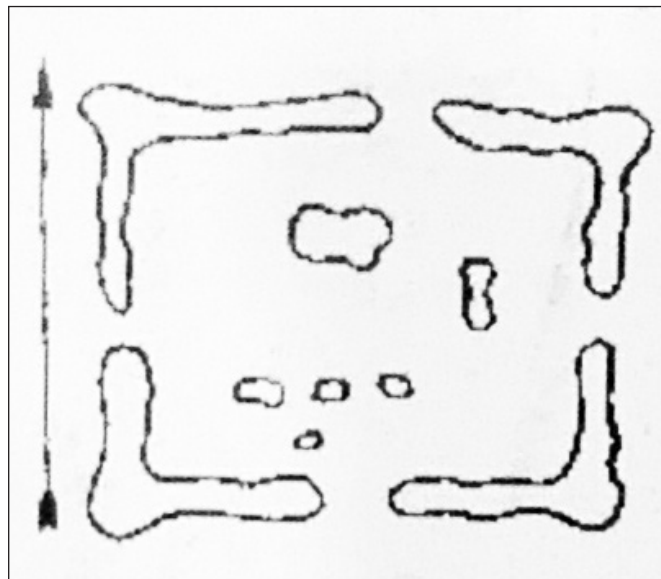
5. kép: Kherlen Bars 3. alig felismerhető maradványai

6.kép: A légifelvételeket készítő drón leszállás közben

7. kép: Régészeti lelőhelyekre vonatkozó információk gyűjtése helyi adatközlőtől

8. kép: Perlee elnagyolt felmérési rajza a sáncról és a belső építményekről

közelében rögzítette a korábbi kutatás. Terepbejárásaink során többször tapasztaltuk, hogy az úrfelvételek egyértelmű és éles vonalai a terepen szemmagasságban csak kisebb dombnak, földhalomnak látszanak (5. kép). A részletek megismerésében és a jelenségek feltérképezésében idén is a „nagy légy”, mongol nevén *tom yalaa*, vagyis az UAV (*unmanned aerial vehicle*, vezető nélküli légi jármű) volt segítségünkre (6. kép). A korábbi kutatási beszámolóban már részletesen bemutatott módszertant követve ez alkalommal is előzetes repülési terv alapján repült a drón a lelőhelyek felett, így hozva létre a sok fényképfelvételből kialakítható háromdimenziós modellt (CSIKY ET AL. 2017, HARMATH ET AL. 2018). Ezt egészítette ki a terület bejárása, a felszíni jelenségek leírása, illetve más lelőhelyek azonosítása (7. kép).

A kitan periódusból Khentii megyében két nagy erődített települést sikerült felmérnünk, melyek a Zuun kherem (‘Keleti sánc’), és a Baruun kherem (‘Nyugati sánc’) nevet viselik. Az egymástól kis távolságra elhelyezkedő két lelőhelyen 1952–53 között a nagy mongol régész, Kh. Perlee végzett kutatásokat (Perlee 1961: 62–66.) és közölt néhány egyszerű felmérést (8. kép). Az írott források alapján a két, fallal körülvett települést 1015 körül alapíthatták, az egyikbe a gazdasági tevékenységet végzőket, másikba a katonaságot telepítették.

ZUUN KHEREM (KHENTI IAIMAG, MÖRÖN SUM)

A korábbi ásatásokkal is kutatott lelőhelyen a négyszög alakban falakkal közbezárt terület méretei a következők voltak: északi oldal 510 m, nyugati oldal 502 m, déli oldal 420 m, keleti oldal 507 m (9. kép). A nyugati oldalon egy, a keleti és az északi oldalon két kapunyílást lehetett megfigyelni (10. kép). A várost kerítő falakat földdel tapasztották, és ezt kívül vizesárok vette körül (CEWEENDORJ ET AL. 2003: 215.). Mára a fal 1,5-2 m magasságban maradt meg, 4-6 m szélességben. A város területét a kapunyílásoktól induló, 2 m széles utakkal osztották részekre. A falakon több őrtorony nyoma is látható. A nyugati oldalon hat, az északon öt, a keletin tíz, a déli oldalon pedig hét, azaz összesen 28 őrtornyot tartanak nyilván. A déli oldalon megfigyelhető volt a Kerülen folyó (Kherlen gol) vizét a városba vezető csatorna is.

A falon belül különböző épületalapozásokat figyeltek meg. Ezek alapján a feltárások segítségével többféle háztípust sikerült elkülöníteni, például különálló, körbekerített épületeket, melyeket cseréppel fedtek. Voltak

9. kép: Zuun kherem sánccal kerített területének egyik sarka légifelvételen

10. kép: Zuun kherem sáncának egyik bejárata a keleti oldalon (légifelvétel)

ehhez hasonló, de kerítés nélküli építmények, illetve olyan kerítés nélküli épületek, melyeket nem tetőcseppel fedtek. Az épületeket kemencével fűtötték. A leletek között legnagyobb számban kerámia, illetve vastárgyak kerültek elő. A keleti város környezetében feltehetően állattenyésztés, valamint mezőgazdasági művelés folyt. Erről a területről sok állatsont (főleg juh, marha), kézimalom-töredékek, gabonátároló edény, kőmozsár, valamint mozsártörő, ekevastöredékek, illetve örlőkő töredékei kerültek elő. Találtak egy kínai feliratú, de feltehetően a kitanok által 1020–1031 között vert bronzérmét is (CEWEENDORJ ET AL. 2003: 217.).

BARUUN KHEREM (KHENTII AIMAG, MÖRÖN SUM)

Az ún. 'Nyugati sánc' az előbbtől 2 km-re nyugatra található. Ennek a négyszög alakú objektumnak a méretei: északi oldala 826 m, a nyugati 803 m, a déli 825 m, a keleti 862 m hosszú. A 7-12 m vastagságú falak mára 1,5-3 m magasan maradtak fenn (11. kép). A sánc déli falán két, a keletin három bejárat nyílást lehetett megfigyelni. A falmaradványok alapján tornyok egykori létére lehet következtetni a négy sarokban, ezeket a védelmet ellátó őrség használhatta. A sánctól mind a négy oldalon külső vizesárok vette körül, és a külső területről egy csatornával vezettek be vizet a sánc belsejébe. Az erődítményen belül csak néhány épület nyomát találták meg korábban, amiből arra következtettek, hogy a keleti sánc gazdasági területei lehettek itt. A belső elrendezés alapján felmerült, hogy az északnyugati és a keleti részen zöldségeskertek voltak. Feltehetően ezt a települést csak gyéren lakták, jelentős lakosság inkább a másik, innen 2 km-re lévő városban lehetett.

11. kép: Baruun kherem sáncának részlete a felszínről

KHERLEN BARS KHOT 1. (DORNOD AIMAG, TSAGAAN OVOO SUM)

Kutatásunkat megelőzően nagy várakozással tekintettünk keleti utunk fő célja, a Dornod megyében található Kherlen Bars 1. romjainak kutatása elé. Előzetes ismereteink alapján a város a megye Tsagaan ovoosumjában (tsagaan, 'fehér', ovoosum, 'áldozati halom'), a Baruun dörö tó délkeleti partja mentén helyezkedik el. 1953-ban folytattak ezen a területen kutatásokat, melynek során három erődített település maradványait figyelték meg (PERLEE 1961: 62.). Ezek közül a legnagyobb területű az akkor kitan korinak meghatározott Kherlen Bars 1., mely egy 1600-1800 m oldalhosszúságú sánccal körbezárt terület (12. kép). A sáncon belül

12. kép: Kherlen Bars 1. hatalmas kiterjedésű sáncának egyik sarka légifelvételen, mellette a modern út

13. kép: Sztúpa Kherlen Bars 1.-nél a Khi-Land projekt terepmunkájának résztvevőivel

a délnyugati részen épületek nyomát is megfigyelték. A feltárások során tetőcserepek, vallási és kultikus tárgyak, istenszobrok, kegytárgyak kerültek elő.

Kherlen Bars 1. máig is legnevezetesebb eleme a 10. század környékén emelt sztúpa (13. kép), amely ma is iránymutatóként emelkedik ki a tájból (14. kép). Ezt a többemeletes téglalapú épületet a teljes felmérést követően 2015–2016-ban állították helyre a Kínai Kulturális Örökség Nemzeti Hivatalának anyagi támogatásával, a Kínai Kulturális Örökség Akadémia és a Mongol Kulturális Örökség Központ munkatársai segítségével. A helyreállítás a környezetben elérhető alapanyagok felhasználásával történt, a felhasznált téglákat helyben készítették és égették, amihez egy ideiglenes téglágetető kemencét is építettek (15. kép). A helyreállítás nem csak az állagmegóvást célozta. A meglehetősen leromlott állapotban lévő eredeti sztúpát kívülről csaknem teljesen újjáépítették, és belül is több helyen új fallal támasztották meg. Így most újra biztonságos állapotban van az épület, amely a Kitan Birodalom egyetlen ma is álló műemléke a mai Mongólia területén (SHATZMAN STEINHARDT 1997). Párját, az egykor hétemeletes, indiai típusú sztúpát a Qing-dinasztia korában, 1731-ben még látta egy a kínai utazó. Ez az épület valamikor az 1940-es években dőlt össze, egykori helyét még nem azonosította a kutatás (DASNYAM ET AL 1999: 194-195).

Terepbejárásunk során számos olyan megfigyelést tettünk, amely nem illeszkedik a leőhelyről eddig megfogalmazott elképzelésekhez. Az úrfelvételeken is jól kivehető trapéz alakú erődítmény a felszíni megfigyelések szerint nem tekinthető egyetlen objektumnak. Az északi oldal sánca ugyanis mind az északkeleti, mind az északnyugati sarokban elkülönül a dél felé induló sánccszakaszoktól. Olyan, mintha egy-egy bejárat lenne ezeken a pontokon. Azonban nem a sarkon kialakított bejáratról lehet szó, amely egyébként is furcsa megoldás lenne hadászati szempontból, hanem a különböző oldalak között szerkezeti eltérést lehet megfigyelni. Valójában az egész északi sánc egy jóval hosszabb töltésút szakasza volt (16. kép). Ennek a hosszú,

14. kép: Kherlen Bars 1. sánca és jobb oldalon a távolban a helyreállított sztúpa

15. kép: A helyreállított sztúpa falszerkezete a kiegészítésekkel

mesterséges töltésnek a maradványai az erőd mindkét sarkán megfigyelhetők, és több száz méter hosszan folytatódnak mindkét irányban. Ugyancsak egyértelműen azonosítható a felszíni jelenségeknél, hogy a töltésút mindkét oldalán végighúzódik egy-egy párhuzamosan futó árok is. Így elképzelhető, hogy az északi, jól megépített út épült ki először. Ehhez akár jóval később kapcsolták hozzá a további sáncokat, tehát csak ekkor jött létre maga az erődítmény. Az út meglepő mértékben emlékeztet a Dzsingisz kán falaként ismert, Északkelet-Mongóliát a Transzbajkál régióval és Kínával összekötő, 746 kilométeres lineáris erődítésre, melynek mongol neve Chinggisiiin khermen zam. A kifejezésben a *zam* 'út' szó jelzőjeként a *kherem* 'várfa, városfal' előtagot találjuk, amely jól leírja az út környezetből kiemelkedő jellegét. E megfigyelések alapján mindenképpen szükséges a továbbiakban azt kutatni, hogy meddig követhető a Kherlen Bars 1. erődítménynél azonosított töltésút, és kapcsolatban van-e a terület másik két jelentős erődítményével. Emiatt a sáncszerkezet dokumentálásán kívül az út egy-egy szakaszát is berepültük a mostani terepmunka során.

Az erőd sáncrendszerének más elemei is eltérnek a kitan városok maradványaitól. A keleti és a nyugati sánc nem egyenes, hanem íves (17. kép). Középtájon a sánc méretében és szerkezetében is váltás érzékelhető, mindkét oldalon a sánc északi része alacsonyabb és szélesebb. Ez akár újabb kronológiai eltérést is mutathat az erődítmény különböző részei között. Emellett azt is meg lehetett figyelni, hogy a nyugati oldal íves sáncrészét középen elmosta a víz, mindkét oldalán időszakosan víz borította területet lehetett azonosítani.

Az erőd belső szerkezete is nagyban eltér a többi, korábban megismert és dokumentált kitan erődített településtől (KRADIN 2011). A hatalmas belső területén jórészt nem lehet belső épületek nyomát azonosítani. A keleti részen ugyanakkor megfigyelhető több kerített objektum is, részben köépitkezés maradványai.

16. kép: Kherlen Bars 1. nagyméretű töltésútja az északi oldalon

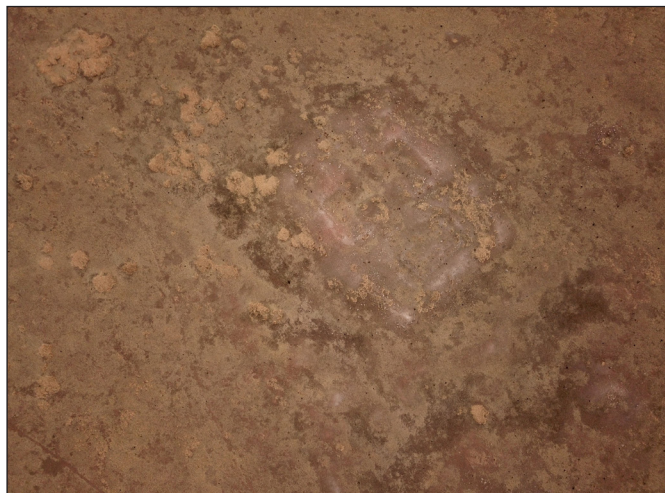

17. kép: Kherlen Bars 1. ívelődő és a domborzathoz igazodó egyik oldalsánca

Mindezek alapján további vizsgálatok szükségesek annak eldöntésére, hogy a sánc, illetve a körülzárt terület erődítményként működött-e a kitan korszakban.

A kitan kori sztúpa vagy sztúpák kérdése továbbra sem megoldott, és az út, illetve a sánc periodizációja is további vizsgálatot igényel. A felszíni leletek teljes hiánya is ellene szól a sánc és a belső terület kitan kori eredetének. Fontos feladat marad a második, mára összedőlt sztúpa helyének azonosítása és hitelesítése, valamint annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy miért volt szükség a két épületre ott, ahol a jelek szerint nem egyértelműen bizonyítható 10. századi kitan erődített központ vagy markáns jelenlét. Utóbbi kérdésre még keressük a választ, de a második sztúpa helyének azonosításával kapcsolatban sikerült némi előrelépést tennünk. Mindössze egyetlen helyen, 640 m távolságra a ma is álló sztúpaépülettől olyan nyomokat azonosítottunk (többféle téglá-, illetve valószínűleg tetőcserép-maradványokat), amelyek alapján lehetségesnek tartjuk, hogy ott emelkedhetett valaha a második sztúpa. A továbbiakban érdemes lenne azt is megvizsgálni, hogy Perlee, akinek a terepi jegyzetei és kéziratjai jelenleg nem elérhetők a számunkra, látta-e az akkoriban mindössze kb. 10 évvel korábban összeomlott épület maradványait.

A sáncok által bezárt területen, annak déli oldala mellett még egy épület maradványai figyelhetők meg, és ezek jelentősen kiemelkednek a környezetből. Ez az épület azonban biztosan nem a kitan korszak-

18. kép: Elpusztult kolostor maradványai Kherlen Bars 1. sáncain belül

19. kép: Faépülethez tartozó kőalapozás és leletek Kherlen Bars 3. területéről

hoz kapcsolható, sokkal inkább tűnik egy, a 20. század elején elpusztított kolostorépület maradványának (18. kép). Mivel az ilyen nagy erődítményeknél már korábban is megfigyeltük, hogy szerzetesi közösség telepedett meg a helyszínen, a továbbiakban a kitan vagy más korú erődök és a mongóliai kolostorok kapcsolatát is vizsgáljuk tájrégészeti, történeti módszerekkel (LASZLOVSZKY–SZILÁGYI 2019).

Kherlen Bars 1. közelében további két, sánccal körülvett lelőhelyet is ismer a kutatás. Szintén a tájrégészeti megközelítés miatt látogattunk el ehhez a két jelentős erődítményhez, amelyek helyzete és esetleges kapcsolata a töltésúttal további kérdéseket vet fel. Ezek közül Kherlen Bars 2.-t legutóbb részletesen megkutatták egy nemzetközi kutatócsoport tagjai (MILLER ET AL 2019). Magnetó méteres felmérést végeztek és kisebb felületű ásítás is folyt, amelyek eredményeként a sánccot hun korinak határozták meg. Hasonló kormeghatározást kapott a területen található harmadik régészeti lelőhely, a Kherlen Bars 3. is. Sánca, amely mára erősen lepusztult, az úrfelvételen még látszik, a terepen ugyanakkor alig felismerhető. Falai között ugyanakkor egy tetőcserepes épület maradványai láthatók. Ezt az épületet is hun korinak azonosította a korábbi kutatás, de a felszíni leletek (zöld mázas tetőcserep, sötétbarna, fekete felületű kerámiatöredékek) inkább Yuan kori, 13–14. századi keltezését sejtetnek (19. kép). Az épületek részben fából készülhettek, az oszlopok egy része az egykori felszínhez igazodó nagyméretű, kissé szabálytalan négyzetes köveken nyugodott. Egy ilyen faszerkezetes épülethez tartozhattak az itt talált tetőcserepek. A sík terepen Kherlen Bars 1.-től 8,5 km-re is jól kivehető az ott emelkedő sztúpa mint iránymutató, amely minden bizonnyal tájékozási pontként szolgált a középkorban is. Mindezek nyomán a későbbiekben azt is érdemes megvizsgálni, hogy ezek a különböző korú objektumok milyen helykiválasztási stratégiák alapján jöttek létre, milyen tájhasználathoz kapcsolódhattak, és az egyes tájelemek miként hatottak a későbbi erődítmények kiépülésére.

KÜLÖNBÖZŐ KORÚ JELENSÉGEK ÉS TÁJRÉGÉSZETI ELEMZÉSÜK

Tavalyi kutatómunkánkhoz hasonlóan ideai tájrégészeti kutatásaink során is foglalkoztunk a kitan lelőhelyek mellett más korszakok emlékeivel is. Ezekről is készítettünk dokumentációt. Kherlen Barstól 30 km-re a Kherlen folyó szakadó partjában hatalmas mennyiségű neolitikus pattintott kőeszközt találtunk kitan kori kerámiatöredékekkel egyetemben (20. kép). A kőeszközök egy olyan sötétbarna rétegből kerültek elő, amely markánsan különbözött a partszakasz természetes rétegződésétől. Nem messze a

20. kép: Neolitikus kőeszközök és kitan cseréptöredékek a Kherlen folyó magaspártjáról

Tolnai Katalin et al. • Tájrégészeti kutatások kelet-mongóliai nomád városok környezetében

neolit lelőhelytől egy Lkh. Erdenebold által néhány éve felfedezett kerekszúros (ERDENEBOLO ET AL. 2018, UNDER THE ETERNAL BLUE SKY 2018), feltehetően hun kori lelőhelyet látogattunk meg. Ennek a felszínen kőkörökkel jelölt temetőnek szintén elvégeztük a légi fotózását.

KÖVETKEZTETÉSEK

2019-es terepi kutatásaink első eredményeit megfogalmazva megállapíthatjuk, hogy egyre több adat utal arra, hogy a kitan kori vagy annak tartott erődítmények mind méretükben, mind pedig belső szerkezetükben, építménytípusaikban több csoporthoz tartozhatnak. Ugyanakkor ezek az eltérések és különösen helyzetük elemzése azt is mutatja, hogy funkcionális különbség is lehetett az objektumok között (MILLER ET AL 2019). Másrészt mostani megfigyeléseink is megerősítették azt a korábban már leírt véleményünket, hogy a kitan korinak tartott erődítmények egy része akár más korszakban is épülhetett, és ezek esetleges újrahasznosítása is körültekintő elemzést igényel. Vizsgálataink ugyanakkor nem kizárólag a kitan korszak kutatása szempontjából eredményeztek új információkat, hanem ez alkalommal is számos új adattal bővítették a más korszakokra vonatkozó ismereteinket is. A modern települések hiánya a területen, valamint a tájrégészeti megközelítés lehetővé teszi számunkra, hogy a Kherlen Bars 1. környékén elterülő körzetet átfogóbban, több korszakra is kitekintve vizsgáljuk. Ennek részeként elemezzük például az egyes lelőhelyek közötti térbeli és időbeli összefüggéseket. Ebben a megközelítésben egy további lehetőség a szakrális épületek és az őket körülvevő táj vizsgálata. Ez a szempont már a központi kutatási területünknek számító Khar Bukh Balgas vidékén is felmerült az erődítményben található későbbi kolostor és a környezetében található kora újkori palotaépület kapcsán (ERDENEBOLO ET AL. 2018, UNDER THE ETERNAL BLUE SKY 2018, LASZLOVSZKY–SZILÁGYI 2018). A tájrégészeti elemzésben így a kelet- és közép-mongóliai erődített nomád városok nem csupán önmagukban, hanem mint a későbbi szakrális táj (sacred landscape) vagy kolostortáj (monastic landscape) meghatározó elemei is vizsgálhatók (LASZLOVSZKY–SZILÁGYI 2019).

FELHASZNÁLT ÉS AJÁNLOTT IRODALOM

CEWEENDORJ ET AL. 2013

Ceweendorj – Bayar – Cerenbaatar – Očirxuyag: *Mongoliin arxeologi*. Ulaanbaatar, 2003.

CSIKY ET AL. 2017

Csiky Gergely – Erdenebold L. – Harmath András – Jambajantsan D. Amina – Szilágyi Zsolt – Tolnai Katalin: KHI-LAND PROJEKT. Régészeti program és kutatás a mongóliai Khar bukhalgas területén. *Magyar Régészet Online* 2017. nyár. http://files.archaeolingua.hu/2017NY/csiky-tolnai_h17ny.pdf

DASNYAM ET AL 1999.

Dasnyam – Očir – Urtnasan – Ceweendorj: *Mongol nutag daxi tüüx soylin durcgal*. Ulaanbaatar, 1999.

Documentation of Mongolian Monasteries. www.mongoliantemples.org

ERDENEBOLO ET AL. 2018

Lkh. Erdenebold – Tolnai K. – Harmath A. – Siklódi Cs. – Szilágyi Zs. – Laszlovszky J.: Tájrégészeti kutatások mongóliai nomád városok közelében. *Magyar Régészet*. Online magazin 2018. Nyár.

HARMATH ET AL. 2018

Harmath András – Laszlovszky József – Siklódi Csilla – Szilágyi Zsolt – Tolnai Katalin: A lovasnomádok mongóliai erődítményei nyomában. Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2018. pp. 62-66.

KHI-LAND PROJEKT 2017

CSIKY GERGELY – ERDENE BOLD L. – HARMATH ANDRÁS – JAMBAJANTSAN D. AMINA – SZILÁGYI ZSOLT – TOLNAI KATALIN:

Khi-Land projekt. Mongol-magyar régészeti Kutatások. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.

KRADIN 2011

Kradin, N. N. (ed.) *Kidan'skij gorod Chintolgoj-balgas.* Rossijskaya Akademiya Nauk, Moskva 2011.

LASZLOVSZKY – SZILÁGYI 2018

Laszlovszky József – Szilágyi Zsolt: A Fehér Palota Mongóliában. *Várak, kastélyok, templomok.* XIV. évf. No. 5. 2018 október. 36-39.

LASZLOVSZKY – SZILÁGYI 2019

Laszlovszky József – Szilágyi Zsolt: Mongóliai elpusztult kolostorok nyomában. *Várak, kastélyok, templomok.* XV. évfolyam 3. szám. 2019 június. 32-35.

LI ET AL 2019

Yali Li – Gideon Shelach-Lavi – Ronnie Ellenblum: Short-Term Climatic Catastrophes and the Collapse of the Liao Dynasty (907–1125): Textual Evidence. *Journal of Interdisciplinary History*, XLIX:4 (Spring, 2019), 591–610

LIGETI LAJOS

A kitáj nép és nyelv. *Magyar Nyelv* 23 (1927), 293–310.

MILLER ET AL 2019

Bryan K. Miller, Martin Furholt, Jamsranjav Bayarsaikhan, Tömörbaatar Tüvshinjargal, Lennart Brandtstätter, Joshua Wright, Tseel Ayush & Tina Wunderlich. *Proto-Urban Establishments in Inner Asia: Surveys of an Iron Age Walled Site in Eastern Mongolia.* *Journal of Field Archaeology*, 44:4, 267-286, DOI: 10.1080/00934690.2019.1598170

MTT 2004

Ligeti Lajos: *A mongolok titkos története.* Osiris Kiadó, Budapest.

PERLEE, KH:

Mongol Ard Ulsiin ert, dundad uyeiin khot suurinii tovchoon. BNMAU Shinjlekh Ukhaani Akademi, Ulsiin Khevreliin Khereg erkhlekh Khoroo, Ulaanbaatar 1961.

SZILÁGYI ZSOLT

Kitajok császári trónon. *Konfuciusz Krónika.*

<http://www.konfuciuszintezet.hu/index.php?menu=muveltseg&almenu=3&cikk%20szam=23>.

SHATZMAN STEINHARDT 1997

Shatzman Steinhardt, Nancy: *Liao Architecture.* University of Hawaii Press, 1997.

UNDER THE ETERNAL BLUE SKY 2018

Harmath András – Laszlovszky József – Siklódi Csilla – Szilágyi Zsolt – Tolnai Katalin: *Under the Eternal Blue Sky. Landscape Archaeology in Mongolia.* Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities, HAS, Budapest.